

Полиця Т. Д.,

викладач кафедри українознавства

Вінницького національного медичного університету імені М. І. Пирогова

КЛАСИФІКАЦІЯ ФРАЗЕОГРАФІЧНИХ ПРАЦЬ ТЛУМАЧНОГО ТИПУ

Анотація. У пропонованому дослідженні узагальнено інформацію про наявні фразеографічні розвідки. Здійснено спробу систематизації й класифікації тлумачних фразеологічних словників. Зокрема, виділено загальномовні, ідіолектні, діалектні словники та їхні підвиди. Акцентовано увагу на актуальності дослідження словників сталих виразів нового типу: зведених словників термінологізованих фразеологізмів або фразеологізованих термінів, синтаксичних фразеологізмів.

Ключові слова: фразеологізм, фразеографія, типи словників, тлумачний фразеологічний словник, класифікація.

Постановка проблеми. Питання типології лексикографічних праць виникло майже одночасно зі створенням перших словників. Одним із перших про необхідність створення загальної лексикографічної теорії говорив Л.В. Щерба ще в другій половині ХХ ст. На його думку, в основі типології словників лежать протиставлення, що дозволяють виділити такі словники: академічний, словник-довідник, енциклопедичний, словник загального типу, thesaurus, тлумачний, перекладний, ідеографічний, неісторичний, історичний [1, с. 265–304]. Розвиваючи теорію лексикографії, класифікації фразеологічних словників свого часу розробляли Н. Семенов, Л. Рахманінова, Р. Корбін, М. Апажев, В. Морковкін, В. Білоноженко та ін.

Складності такої класифікації пов'язані з розбіжністю в поглядах дослідників на визначення фразеології в межах вузького і широкого значення [2, с. 94] та залежністю фразеографії від конкретних досліджень запасу літературної, ареальної, субстандартної ідіоматики, зіставно-типологічних студій [3, с. 422].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз найвідоміших класифікацій фразеографічних праць, зокрема класифікації В. Ужченка і Д. Ужченка [3, с. 404–429], В. Білоноженко [4, с. 803–804], Н. Зубець [5, с. 29], Л. Корнієнко [6, с. 29–30], Ж. Краснобаєвої-Чорної [7, с. 110–158], засвідчує виділення тлумачних фразеологічних словників в окрему групу лексикографічних праць. Такої однозначності мовознавці дійшли на підставі призначення таких словників – інтерпритації фраземного значення стійких словосполучень. Проте ці тезауруси можуть відрізнятися за іншими критеріями, як-от: характер реєстрових одиниць, сфера їх побутування, спосіб представлення й ін.

Українська фразеографія представлена значною кількістю тлумачних словників, але їх класифікація досі залишалася поза увагою дослідників. Це зумовлює актуальність презентованої розвідки.

Мета статті – оновити класифікаційні параметри та виділити типи фразеографічних праць тлумачного типу.

Матеріалом дослідження слугували тлумачні фразеологічні словники, укладені на території України та за її межами.

Виклад основного матеріалу. За характером реєстрових одиниць та сферою їхнього побутування фразеографічні пра-

ці тлумачного типу поділяємо на загальномовні, ідіолектні, діалектні, словники термінологізованих фразеологізмів й граматичні фразеологічні словники. Відповідно до способу представлення та призначення фіксованого матеріалу, вони, у свою чергу, також поділяються на підгрупи. Далі пропонуємо розглянути кожну групу словників детальніше.

1. Загальномовні:

1) алфавітно-гніздові, наприклад:

«Фразеологічний словник української мови: у 2-х книгах» (1993 р.) – академічне видання, завдання якого – «відобразити з можливою повнотою запаси фразеологізмів сучасної української літературної мови і подати їх детальну лексикографічну характеристику, тобто визначити форму фразеологізму, розкрити та розтлумачити його значення, показати реальне функціонування фразеологічних одиниць, охарактеризувати їх стилістичні особливості й проілюструвати відповідними цитатами» [8, с. 3].

У словнику витримано алфавітний структурно-граматичний принцип подання фразеологізмів, який передбачає фіксацію кожної одиниці стільки разів, скільки в її складі повнозначних компонентів з усіма їхніми лексичними, видовими та словотвірними варіантами. Семантичну характеристику подано лише один раз. У словниковій статті першим наведено заголовне слово – повнозначний компонент фразеологізму, після якого подано реєстрову одиницю. Структура словникової статті містить: заголовний компонент (опорне слово); реєстровий фразеологізм із його варіантами; синтаксичну сполучуваність (за потреби); граматичну позначку; стилістичну позначку; тлумачення; цитати-ілюстрації; деривати (за наявності) із цитатами-ілюстраціями; відсилання на іншу форму за допомогою позначки *Пор.* (за наявності); синонім чи синоніми (за наявності); антонім чи антоніми (за наявності).

Подальше дослідження фразеологічного фонду української мови відображає праця «Словник фразеологізмів української мови» (2003, 2008 рр.) В. Білоноженко та ін. [9]. Словник суттєво доповнений фразеологічними одиницями (далі – ФО), не зафіксованими в попередніх виданнях, фразеологізмами біблійного, діалектного походження; новими ілюстраціями. Свідомо не зафіксовані деякі лайливі вирази, прокляття тощо. Характер фіксації й опису ФО збережений із двотомного видання.

До цієї ж групи словників належить також фразеолого-паремійний словник «Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami» (2009 р.) А. Клошинської та ін. [10], який містить 17 тис. лексичних одиниць. Біля кожного ключового слова-компонента виразу наведено усталені звороти, їхні тлумачення, приклади використання з максимальною точною паспортизацією. Звороти із ключовим словом у мінімальних контекстах зазначено після позначки «ромб». Значення звороту пронумеровано за допомогою арабських цифр. Омонімічні заголовкові слова починають окремі словникові статті, проте їх не нумеро-

вано. Прислів'я та приказки із ключовим словом зафіксовано після позначки «квадрат».

Ще одним представником аналізованого типу словників є «Фразеологический объяснительный словарь русского языка» (2009 р.) А. Баранова, М. Вознесенської, Д. Добровольського та ін. (1 000 ідіом і приблизно 2 000 значень, зокрема, метафоричних) [11]. Це зібрання усталених виразів, представлених за алфавітом опорних компонентів. Окрім тлумачення ФО, у словнику є стилістичні ремарки, коментарі та приклади із сучасної художньої літератури, публіцистики, розмовної мови. Для деяких виразів передбачено короткі еквіваленти, етимологічні коментарі, граматичні характеристики;

2) алфавітні, зокрема аспекти, наприклад:

а) фразеологічних антонімів, зокрема «Словник фразеологічних антонімів» (2004 р.) В. Калашника та Ж. Колоїз, в якому подано «лексикографічну характеристику власне фразеологічної антонімії, що охоплює як структурно однотипні, так і структурно різнотипні конструкції, які диференціюються протилежною семантикою і є ознаками протилежної сутності» [12, с. 7]. Словникові статті з парою фразеологічних антонімів у назві пронумеровано й розміщено за алфавітом. До кожної фразеологічної одиниці подано тлумачення, синоніми (за наявності) та ілюстрації, які засвідчують опозицію антонімів й віднесеність до однієї логічної сутності. У кінці словника є абетковий покажчик фразеологічних антонімів;

б) фразеологічних синонімів, зокрема «Словник фразеологічних синонімів» (1988 р.) М. Коломійця та Є. Регушевського [13], який фіксує синонімічні ряди фразеологічних одиниць біля ключових слів, розміщених за алфавітом. У словнику подано також стилістичну диференціацію виразів: за функціонально-стилістичною (книжні, народно-поетичні / фольклорні, розмовні, територіально-діалектні), емоційно-експресивною (урочисті, жартівливі, фамільярні, іронічні, зневажливі) та історико-етимологічною (застарілі, міфологічні, етнографічні) характеристиками. Більшість ФО мають розмовну стильову належність та об'єднуються в синонімічні ряди за співвіднесеністю із ключовим словом.

2. Ідіолектні, або авторські (здебільшого алфавітно-гніздові):

«Фразеологія перекладів Миколи Лукаша» (2003 р.) О. Скопченка та Т. Цимбалюк [14]. У словнику-довіднику зібрано фразеологізми, приказки, прислів'я, перифрази, тавтологічні словосполучення, усталені порівняння, традиційні формули припрошення, побажання, клятви, божби, прокльони, каламбурні словосполучення, розмовні кліше (понад 6 тис. одиниць) із художніх перекладів М. Лукаша творів англійською, французькою, італійською, іспанською й іншими мовами. Словник містить тлумачення 150 000 виразів із цитатами-ілюстраціями. Усталені звороти пронумеровано й подано за ключовим словом (іменником, прикметником, прислівником, дієсловом або словом, на яке падає логічний наголос). Зорієнтуватися читачеві допоможе алфавітний покажчик із «адресами» (літерою і номером) виразів у корпусі словника;

«Фразеологізми у творах Богдана Лепкого» (2010 р.) за ред. Є. Панцьо [15]. Словникова стаття цієї фразеографічної праці

містить заголовний компонент (іменник, прикметник, дієслово, дієприкметник), реєстровий зворот із його варіантами, тлумаченням, паспортизованим із творів Б. Лепкого цитатами-ілюстраціями. Автори словника подають значення фразеологічних одиниць, спираючись на фразеологічні словники української мови. Якщо мовний зворот не зафіксовано у фразеологічних словниках, сформульовано його авторські дефініції.

3. Діалектні:

1) алфавітно-гніздові, наприклад:

«Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу» (2013 р.) В. Ужченка [16], який містить 8 112 ілюстрованих ідіом, записаних на території українського Донбасу (Луганська та Донецька області), до кожної з яких зафіксовано значення, стилістична характеристика, подано історичні, етимологічні та культурологічні коментарі;

«Фразеологічний словник лемківських говірок» (2013 р.) Г. Ступінської [17], де зібрано 2 600 ФО та їх варіантів із відповідним тлумаченням та ілюстративним матеріалом і 300 найуживаніших лемківських прислів'їв, приказок, каламбурів. До словника додано алфавітні покажчики зібраних одиниць. Витлумачено вузькодialeктні компоненти фразеологізмів (подано їхні прями значення в словнику малозрозумілих слів);

«Матеріали до фразеологічного словника південноволинських говірок» (2011 р.) Н. Кірілкової [18], де засвідчено фразеологію, що не увійшла до основного фразеологічного складу української мови, оскільки не потрапила до літературних творів, не є українською та містить вульгарні й лайливі компоненти. У словникових статтях зіставлено форму й семантику зібраних одиниць із загальновідомими фразеологізмами. Словникова стаття – це: реєстрова одиниця; граматична характеристика (видові форми); стилістична характеристика; тлумачення значення, яке в говірках диференціюється; приклади вживання з паспортизацією; протиставні діалектні фразеологізми, зіставлені з одиницями «Словника фразеологізмів української мови» (2008 р.) В. Білоноженко й ін. [9]. До тієї самої словникової статті увійшли варіанти ФО з компонентами-паронімами, проте варіанти того самого фразеологізму за опорним словом потрапили до різних словникових статей;

2) тематичні, зокрема «Із народу не викинеш: Діалектний словник фразеологізмів» (2006 р.) З. Мацюк [19], який містить понад 1 000 фразеологізмів, прислів'їв та приказок. Словник структуровано за 11-ма частинами, сформованими за тематичними групами із ключовими словами («Родинні стосунки», «Релігія», «Людина і її буття», «Стосунки між людьми», «Мова і мовлення», «Соціальна нерівність», «Господарська діяльність», «Погодні умови», «Їжа», «Тваринний і рослинний світ», «Різне»). У цій фразеографічній праці зафіксовано місцеву вимову паремій, які паспортизовані за рубриками «Село», «Район», «Область»;

3) алфавітно-тематичні, зокрема «Фразеологічний словник говірок Житомирщини» (2010 р.) Г. Добролюжі [20], в якому зібрано 7 000 ФО. Праця має дві частини – алфавітний фразеологічний словник (фраземи зафіксовано за алфавітом стрижневого слова) й ідеографічний фразеологічний словник (ФО подано за тематичними мікросистемами).

4. Термінологізованих фразеологізмів або фразеологізованих термінів¹:

1) перекладні, наприклад:

«Російсько-український словничок математичної термінології та фразеології: Алгебра» (1927 р.) [21], створений із дидактичною метою і використовувався як шкільна програма;

¹ Пор. у польській мові: Jeżewski T. Morski nawigacyjny słownik frazeologiczny: zawierający wszystkie poprawki przyjęte przez Komitet Bezpieczeństwa Morskiego włącznie z tymi, które zostały przyjęte na pięćdziesiątej pierwszej sesji. Międzynarodowa Organizacja Morska (IMO). Gdansk: Wydaw. Morskie; Print, 1985. 160 s.; Jeżewski T., Puchalski J. Morski nawigacyjny słownik frazeologiczny: zawierając wszystkie poprawki przyjęte przez Komitet Bezpieczeństwa Morskiego włącznie z tymi, które zostały przyjęte na pięćdziesiątej pierwszej sesji. Gdansk: Trademar; Bernardinum; Peplin, 1985. Wyd. 2. 111 s.

«Російсько-український фразеологічний словник: Фразеологія ділової мови» В. Підмогильного та Є. Плужника (1993 р.; перевидання 1927 р.) [22], сформований за алфавітно-гніздовим принципом; до ключових слів та ФО подано їхні українські відповідники;

«Російсько-український словник психолого-педагогічних та юридичних термінів, фразеології професійної лексики, жаргонних слів і виразів засуджених, а також зразків процесуальних документів» (укладачі: В. Кривуша, В. Синьов, Л. Удалова) (1996 р.) [23];

«Словник ділової мови: Термінологія та фразеологія» (укладачі: М. Дорошенко, М. Станіславський, В. Страшкевич) (1930 р.), крім лексем, фіксує також специфічні для ділового мовлення фразеологічні звороти, що утворені певним терміном та іншим словом (чи словами) і мають відмінну від російської та інших мов будову. Це нормативний перекладний словник, укладений на основі народної мови за алфавітно-гніздовим принципом і позбавлений специфічного забарвлення та жаргонних виразів. ФО фіксуються поруч із ключовими словами-термінами, що входять до їхньої структури [24];

2) алфавітно-гніздові зведеного типу – «Зведений словник українських термінів-фразем», який сьогодні укладає Ю. Продан, обґрунтовуючи передусім поняття «термін-фразема» та дискусії навколо нього. До словника ввійшли також професіоналізми-фраземи й жаргонізми-фраземи. Мікроструктуру словника реалізують такі лексикографічні параметри: акцентуаційний, лексико-семантичний, варіологічний, стилістичний, галузевий, семантичний, паспортизація, технічний [25];

3) власне термінологічний словник ідеографічного типу: «Сучасна фразеологія: класифікаційні параметри фразеологічних одиниць. Словник фразеологічних термінів» (2012 р.) Ж. Краснобаєвої-Чорної [26], у структурі якого передбачено опис терміносистеми фразеології за такими мікросистемами: «фразеологія як наука» (підсистеми: обсяг фразеології; напрями фразеології – ареальна, зіставна, перекладна, фразеологічна етимологія, фразеологічна ідеографія, фразеологічна лінгвокультурологія тощо; фразеотворення; системні відношення у фразеології – фразеологічна синтагматика, фразеологічна парадигматика, зокрема фразеологічна синонімія, фразеологічна антонімія тощо та ін.); «кваліфікаційні ознаки фразеологічних одиниць» (ідіома, фразеологізм, фразеологічна одиниця, фразема, фразеологічне значення); «фразеокласифікація», або «класифікаційні параметри фразеологічних одиниць»; мікросистема «фразеографія» [27, с. 156].

5. Граматичні, зокрема синтаксичних фразеологізмів. Сьогодні над цим типом словника працює Г. Ситар, яка зазначає, що створюваний синтаксичний словник покликаний компактно й доступно подати відомості про семантику, структуру, варіювання й парадигму всього обсягу фразеологізованих речень української мови [28, с. 292]. Моделі речень розташовуватимуться за алфавітом. Атрибуція синтаксичних фразеологізмів включатиме такі компоненти: структурна схема речення; типова семантика речення; приклади; лексичні обмеження моделі; тип речення за будовою – просте, складне (з подальшим розмежуванням підтипів); тип речення за частиномовним статусом незмінного компонента; ступінь злитості компонентів; варіанти структурної схеми речення; додаткові семантичні відтінки; вказівка на можливість / неможливість введення поширювачів; парадигма речення; образні моделі речень.

Зазначимо, що пропонується класифікація стосується лише фразеографічних праць тлумачного типу, що фіксують ідіоми й паремії, і не включає власне тлумачно-перекладні фразеологічні словники. Оскільки, на думку автора, вони формують окремий тип фразеографічних праць.

Висновки. Активне використання тлумачних фразеологічних словників формує потребу їхнього детального вивчення, аналізу відмінностей і особливостей. Адже поруч із добре відомими загальнономовними, ідіолектними та діалектними фразеографічними працями тлумачного типу українськими дослідниками розробляються й нові, зокрема термінологічний словник ідеографічного типу й словник синтаксичних фразеологізмів. За способом розміщення матеріалу найпопулярнішим залишається алфавітно-гніздовий принцип.

У перспективі дослідження – оновлення класифікаційних параметрів та розроблення загальної фразеографічної типології з урахуванням досвіду інших країн в укладанні сучасних словників.

Література:

1. Щерба Л. Опыт общей теории лексикографии. *Языковая система и речевая деятельность*. Ленинград : Наука, 1974. 428 с.
2. Гнатюк І., Самойлова І. Міжнародна наукова конференція: «Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія». До 90-річчя від дня народження професора Лариси Григорівни Скрипник. *Українська мова*. 2011. № 3. С. 93–99.
3. Ужченко В., Ужченко Д. Фразеологія сучасної української мови : навчальний посібник. Київ : Знання, 2007. 494 с.
4. Українська мова. Енциклопедія / редкол.: В. Русанівський та ін. 3 вид., зі змінами і доп. Київ : Українська енциклопедія імені М.П. Бажана, 2007. 856 с.
5. Зубець Н. Типологія сучасних фразеологічних словників. *Учені записки Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського*. Серія «Філологія». Т. 20 (59). 2007. № 6. С. 26–30
6. Корнієнко Л. Українська фразеографія другої половини ХХ – початку ХХІ ст.: тлумачні та перекладні словники : дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2017. 217 с.
7. Краснобаєва-Чорна Ж. Фраземіка та фраземографія в сучасній лінгвопарадигмі : підручник для студентів філологічних факультетів вищих навчальних закладів / за ред. А. Загнідка. Вінниця, 2018. 200 с.
8. Фразеологічний словник української мови: у 2 книгах / ред. колегія: Л. Паламарчук та ін. Київ : Наукова думка, 1993. 984 с.
9. Словник фразеологізмів української мови / уклад. В. Білоноженко та ін. Київ : Наукова думка, 2008. 1104 с.
10. Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami / Oprac. A. Kłosińska, E. Sobol, A. Stankiewicz. Warszawa : Wyd-wonauk. PWN, 2005. XII, 840 s.
11. Фразеологический объяснительный словарь русского языка / под ред. А. Баранова, Д. Добровольского ; РАН. Ин-т рус яз. им. В.В. Виноградова. Москва : Эксмо, 2009. 702 с.
12. Словник фразеологічних антонімів української мови / уклад. В. Калашник, Ж. Колоїз. Київ : Довіра, 2004. 284 с.
13. Словник фразеологічних синонімів / уклад. М. Коломієць, Є. Регушевський ; відпов. ред. В. Винник. Київ : Радянська школа, 1988. 200 с.
14. Фразеологія перекладів Миколи Лукаша : словник-довідник / уклад. О. Скопненко, Т. Цимбалюк. Київ, 2003. 735 с.
15. Фразеологізми у творах Богдана Лепкого : словник / гол. ред. Є. Панцьо. Тернопіль, 2010. 224 с.
16. Ужченко В. Фразеологічний словник східнослов'янських степових говірок Донбасу / В. Ужченко, Д. Ужченко; М-во освіти

- і науки України, Держ. закл. «Луган. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка». 6 вид., доп. й перероб. Луганськ : Вид-во ЛНУ ім. Тараса Шевченка, 2013. 552 с.
17. Ступінська Г., Битківська Я. Фразеологічний словник лемківських говірок. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2013. 463 с.
  18. Кірілкова Н. Матеріали до фразеологічного словника південно-волинських говірок. Острог ; Рівне : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2011. 128 с.
  19. Мацюк З. Із народу не викинеш : діалектний словник фразеологізмів. Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006. 135 с.
  20. Добролюбова Г. Фразеологічний словник говірок Житомирщини. Житомир : ПП Туловський, 2010. 404 с.
  21. Російсько-український словничок математичної термінології та фразеології: Алгебра / уклала Термінологічна комісія Одеської науково-дослідної кафедри математики. Одеса, 1927. 46 с.
  22. Підмогильний В., Плужник Є. Російсько-український фразеологічний словник: Фразеологія ділової мови. Київ : УКСП «Кобза», 1993. 244 с. Перевидання з 1927 р.
  23. Російсько-український словник психолого-педагогічних та юридичних термінів, фразеології професійної лексики, жаргонних слів і виразів засуджених, а також зразків процесуальних документів / уклад. В. Кривуша, В. Синьов, Л. Удалова. Київ : МП «Леся», 1996. 79 с.
  24. Словник ділової мови: Термінологія та фразеологія (проект) / уклад. М. Дорошенко, М. Станіславський, В. Страшкевич. Київ, 1930. 248 с.
  25. Продан Ю. Принципи укладання «Зведеного словника термінів-фразем сучасної української мови». *Термінологічний вісник* : збірник наукових праць / відп. ред. В. Іващенко. Київ : Інститут української мови НАНУ, 2015. Вип. 3 (1). 204 с. С. 135–141.
  26. Краснобаєва-Чорна Ж. Сучасна фразеологія: класифікаційні параметри фразеологічних одиниць. Словник фразеологічних термінів. Донецьк : ДонНУ, 2012. 168 с.
  27. Краснобаєва-Чорна Ж. Терміносистема фразеології: структура та складники термінологічної мікросистеми «фразеокласифікація». *Лінгвістичні студії* : збірка наукових праць / наук. ред. А. Загнітко. 2013. Вип. 26. С. 156–162.
  28. Ситар Г. Теоретичні основи словника синтаксичних фразеологізмів: структура словникової статті. *Лінгвістичні студії* : збірка наукових праць / наук. ред. А. Загнітко. Донецьк : ДонНУ, 2011. Вип. 23. С. 288–292.

Польця Т. Д. Классификация фразеографических трудов толкового типа

Аннотация. В предлагаемом исследовании обобщена информация о существующих фразеографических исследованиях. Предпринята попытка систематизации и классификации толковых фразеологических словарей. В частности, выделены общеязыковые, идиолектные, диалектные словари и их подвиды. Акцентировано внимание на актуальности исследования словарей устойчивых выражений нового типа: сводных словарей терминологизированных фразеологизмов или фразеологизированных терминов, синтаксических фразеологизмов.

Ключевые слова: фразеологизм, фразеография, типы словарей, толковый фразеологический словарь, классификация.

Polytsia T. Classification of the explanatory phraseological dictionaries

Summary. The article summarizes the information about the available phraseography works. The given investigation attempts to systematization and classification of the explanatory phraseological dictionaries. In particular, the explanatory phraseological works of general language, explanatory phraseological dictionaries of an author's language, dialect dictionaries and their subspecies are distinguished. Focuses on the new types of dictionaries: the dictionary of terminology idioms or idiomatic terms, syntactic phraseological units.

Key words: idiom, phraseography, types of dictionaries, explanatory phraseological dictionary, classification.